

Familiiegjenforening i eksil – en utfordring for familieterapeuter

Nora Sveaass

nora.sveaass@psykologi.uio.no

Nora Sveaass, Førsteamanuensis ved Psykologisk Institutt, Universitetet i Oslo,
Postboks 1094, 0374 Oslo

Sissel Reichelt

sissel.reichelt@psykologi.uio.no

Sissel Reichelt, Professor ved Psykologisk Institutt, Universitetet i Oslo,
Postboks 1094, 0374 Oslo

Artikkelen beskriver betydningen av familie og nettverk i forbindelse med kriser og overganger, og reflekterer både over hva vi vet om familier som flykter og etablerer seg et nytt sted og over hva som kan gjøres for å styrke familiesystemet i eksil. Av særlig interesse er spørsmålet om hva familiiegjenforening betyr og hva som kan gjøres for at gjenforening kan finne sted og at familier som står overfor slike utfordringer følges opp i mottakslandet. Det blir argumentert for at familiiegjenforening bør være et prioritert område for familieterapeuter og at familievernnet kan ha viktige oppgaver både når det gjelder å styrke familiers rettigheter og muligheter til gjenforening og å yte konkrete støttetiltak ved gjenetablering i eksil. Ulike erfaringer i arbeid med flyktningfamilier og gjenforening blir presentert, så vel som refleksjoner om mulige tilnæringsmåter i arbeid med familier som gjennomlever en slik forening så vel som med familier som venter på gjenforening.

Nøkkelord Flyktningfamilier, familiiegjenforening, eksil, familieterapi, forebyggende familiearbeid

Family reunification in exile – a challenge for family therapists

The article describes the importance of family and social network in relation to crises and major changes, and raises the questions as to what we know about families that have fled and resettled in new places, and what can be done to strengthen the family system in exile. Of special interest here is what family-reunification means and how family therapists can contribute to the reunification of separated families as well as supporting families faced with such challenges in the host-country. It will be argued that family reunification should be an area of priority for family therapists, and that the family field has important tasks to undertake, in relation both to protecting the rights of the families and their possibilities to obtain reunification and providing active support in the process. Different experiences in work with refugee families are presented as well as reflections on possible approaches to work with families experiencing reunification or waiting for it to happen.

Keywords Refugee families, family reunification, exile, family therapy, preventive family intervention

Noen ganger trenger bare én person å mangle for at hele verden skal virke øde...

Alphonse de Lamartine (1790–1869)

En historie om gjenforening: Han kom tilbake til hjemstedet etter to år som soldat i krigen. Han møtte en landsby som lå temmelig øde; han fikk vite at en gruppe væpnede menn hadde vært der, gjennomløst alle husene etter våpen og fiender, utsatt beboerne for trusler og grov vold, stukket flere av husene i brann og deretter forlatt stedet. Det gjorde også de fleste av landsbyens egne folk kort tid etter. Hvor hun og parets tre barn var havnet var det ingen som kunne fortelle ham. Etter en fortvilet leting oppsøkte han selv UNHCR, fikk hjelp til å komme til Norge som flyktning der han fortsatte sitt arbeid med å finne familien. Gjennom Røde Kors og med hjelp av BBC klarte han å spore dem opp i en flyktningleir i et naboland til hjemlandet. I telefonen fortalte hun at hun ikke hadde visst om han var levende eller død, eller hvor han var. Han fikk også vite at alt sto etter forholdene bra til med henne og barna. Etter en tid kom de til Norge og sammen etablerte de seg i hans leilighet i en by på Østlandet. Gleden og lettelsen var stor, utfordringene var mange.

Betydning av familie og nettverk for mestring

Sosial støtte anses for å være en av de sentrale forutsetningene for optimal mestring og overlevelse i vanskelige livssituasjoner (Mc Farlane & van der Kolk 1996; Sarason, Sarason & Pierce 1995; Hauff & Vaglum 1997). Blant annet beskrives

sosial støtte som en av de dimensjonene som kan være med på å øke eller redusere sjansen for at mennesker utsatt for ekstreme belastninger i ettertid utvikler en posttraumatisk stress forstyrrelse (PTSD) (Bisson 2007). I all forskning på resiliens (motstandskraft) er sosial støtte, og tilstedeværelsen av betydningsfulle personer, beskrevet som viktige og positive faktorer. Nettverk og familie fremstår som sentrale beskyttelsesfaktorer, og mye av det arbeidet som gjøres når mennesker er utsatt for kriser eller alvorlige stressbelastninger dreier seg om å mobilisere nettverket rundt de utsatte. Studier av personer som er vendt hjem fra krig viser at akseptering og tilhørighet til familie eller andre nære har stor betydning for hvordan de håndterer traumatiske erfaringer i ettertid (Rosenck & Thomson 1987). Det har imidlertid vist seg at familier i seg selv ikke nødvendigvis fungerer beskyttende. Der personer møtes med avvisning og manglende interesse, eller med sterke krav og forventninger til at alt skal være som før, kan de nære heller bli en kilde til problem enn til ressurs. Det er viktig at nettverk og familie er aksepterende og gir rom for samvær preget av nærhet og støtte (Solomon & Waysman 1992).

I møte med flyktninger som per definisjon har forlatt det som er kjent og nært, og som har måttet finne seg til rette på et nytt sted, ofte etter omfattende overgrepserfaringer, ofte også uten sine nærmeste, vil betydningen av familie og nettverk stå sentralt. Ut fra det vi vet om familie som beskyttelsesfaktor vil tilstedeværelse av familien kunne ha en viktig funksjon både når det gjelder å forholde seg til tidligere stressbelastninger, og som støtte i forbindelse med store endringer, slik som det å etablere seg et nytt sted (Lie, Eilertsen & Sveaass 2004; Schwarzer, Jerusalem & Hahn 1994)

Vi vil nevne noen studier om hvordan flyktninger har erfart det å være sammen eller alene ved flukt, og betydning av nære personer når nytt liv skal etableres i eksil. Mens Krupinski og Burrows (1986) ikke fant forskjell i sykелighet hos flyktninger som kom alene, sammenliknet med dem som kom sammen med familie, har flere andre undersøkelser vist at ensomhet, fravær av nær familie og også manglende aktivitet utgjør meget viktige faktorer når det gjelder utviklingen av psykiske problemer i eksil. Den kanadiske forskeren Beiser (1988) konkluderte således i en undersøkelse med at flyktninger som kom i følge med ektefelle var mindre deprimeret enn dem som kom alene både etter 10 og 12 måneder og etter to år. I en undersøkelse av Gorst-Unsworth og Goldenberg (1998) av irakiske flyktninger bosatt i Tyskland, fremstår dårlig sosial støtte i eksil som en viktigere grunn til depressive lidelser enn tidligere opplevd overgrep. De samme forskerne fant at kvaliteten av sosial støtte, og først og fremst følelsesmessig støtte, var svært viktig for å redusere risikoen for utvikling av traumerelaterte lidelser og

depressive reaksjoner, særlig hos dem som hadde vært utsatt for alvorlige traumer som tortur. Videre konkluderte en undersøkelse av omlag 950 flyktninger i Norge med at det å ha nær familie i Norge hadde en positiv virkning på traumerelaterte symptomer. Denne effekten syntes å være sterkere jo mer omfattende traumatiske erfaringer de hadde vært utsatt for (Lie, Sveaass & Eilertsen 2004; Beiser, Johnson & Turner 1993, Schwarzer, Jerusalem & Hahn 1994).

Med utgangspunkt i denne kunnskapen er et familieperspektiv helt nødvendig i arbeidet med flyktninger og asylsøkere. Det å utvikle gode tilnærminger til flyktningfamilier representerer en stor utfordring for hele familierapifeltet, og ikke minst for familievernet. Et slikt arbeid bør ha som siktemål å styrke familiens egen evne til å støtte hverandre og samarbeide i den omstillingen som det å være flyktning innebærer, og også til å leve med voldsomme og smertefulle erfaringer. Med andre ord omfatter dette både forebygging og behandling.

I denne artikkelen vil vi drøfte hva familiegjenforening betyr og hva det kan innebære for flyktningfamiliene så vel som for hjelpeapparatet. Deretter beskrives noen av de erfaringene som finnes når det gjelder tilnærminger til familiegjenforening, både i forskning og i praksis, og vi argumenterer for støtte til familier som går gjennom en gjenforeningsprosess som et forebyggende og sosialpolitisk virkemiddel som kan bidra til bedre muligheter for integrering i et nytt samfunn. Vi vil spesielt utfordre familievernet til å engasjere seg på dette arbeidsområdet og drøfter ulike arbeidsmåter i møte med familier som gjenforenes eller som venter på at dette skal skje.

Hva er familiegjenforening?

Med familiegjenforening forstås det å bli gjenforent som familie etter en periode med atskillelse, som oftest ikke-frivillig og uønsket atskillelse. Den form for gjenforening som vi drøfter i denne artikkelen knytter seg til gjenforening i et annet land enn familiens opprinnelsesland. Rettigheter til familiegjenforening er knyttet til type oppholdstillatelse i vertslandet. Mens de som har flyktningstatus har rett til familiegjenforening med ektefelle og barn under 18 må mennesker med andre former for oppholdstillatelse innfri visse betingelser (se neste avsnitt)(UDI 2008).

Et ukjent antall familier opplever hvert eneste år å bli ufrivillig atskilt på grunn av krig, flukt, bortføring, ulovlige arrestasjoner, naturkatastrofer eller lignende. I slike situasjoner vil familiemedlemmer ikke bare erfare at de er tvunget til å være fra hverandre, men de vil ofte være utsatt for omfattende belastninger i form av stor usikkerhet, stor risiko for skade eller død, mangel på informasjon og dessuten liten oversikt over hva som skjer og hva slags rettigheter en har som familie-

medlem. Familiemedlemmene kan ha meget ulike erfaringer i en slik periode. Det å komme tilbake til et «vanlig» familieliv vil kunne kreve store omstillinger fra alle parter, og gleden over gjensynet kan fort gå over til problemer og utfordringer med å tilpasse seg hverandre.

Familiegjenforening i Norge

I Norge faller gjenforening med familiemedlemmer bosatt i andre land inn under familieinnvandring. Kravet som stilles er at den delen av familien som er bosatt i Norge må være norsk eller nordisk statsborger, eller ha en arbeids-/oppholdstillatelse som danner grunnlag for familieinnvandring (UDI 2008). I 2008 var det over 20 000 familiegjenforeninger i Norge, og over halvparten av disse kom fra Europa. Av disse ble 90 % gjenforent med en arbeidsinnvandrers. Familieinnvandringen har økt de senere årene, noe som har stor sammenheng med endringer i det europeiske arbeidsmarkedet.

Det er klare regler når det gjelder hvem som har rett til gjenforening og hvilke vilkår som settes for at familieinnvandring kan skje. Blant annet er det krav til inntekt, og i juli 2008 økte kravet til inntekt ved søknad om familieinnvandring. Det nye kravet er lønnstrinn 8, for tiden 215 200 kroner per år. Den som søker oppholdstillatelse for et familiemedlem må i utgangspunktet være forsørget for den perioden han eller hun skal oppholde seg her (UDI 2008).

De som oppnår flyktningstatus i Norge, altså de som har fått innvilget sin søknad om asyl, har etter internasjonale bestemmelser i hovedsak rett til å få ektefelle og barn under 18 år til landet uavhengig av økonomi. Har de derimot fått avslag på asylsøknaden, men i stedet fått innvilget opphold på humanitært grunnlag, gjelder bestemmelsene om inntekt og livsopphold for dem som skal komme.

I 2008 ble 17 % av de 20 000 gjenforente gjenforent med en person med flyktningstatus, med andre ord ca 3 500, og av disse var 73 % barn. Det betyr at det hvert år kommer et stort antall barn som gjenforenes med en eller to av sine foreldre her i Norge, kanskje etter å ha levd i usikkerhet over kortere eller lengre perioder. En del av barna kommer med en av sine foreldre.

Retten til familiegjenforening omtales og omfattes i dag av det internasjonale systemet av regler og menneskerettighetskonvensjoner. I praksis styres denne retten til gjenforening i stor grad av politiske prosesser og prioriteringer, og det er viktig å være oppmerksom på i hvilken grad internasjonale konvensjoner nedfelles, eventuelt ikke respekteres, i nasjonale regelverk og praksis. Det er viktig at familieterapeuter også kan være oppmerksom på de mange menneskerettighetskonvensjonene som Norge har ratifisert, blant annet for å medvirke til å sikre at

rettigheter blir respektert, også i den enkelte sak. Særlig betydning har konvensjonen om barns rettigheter, som i sin helhet er innarbeidet i norsk lov. En oversikt over sentrale konvensjoner og direktiver i tilknytning til dette er derfor beskrevet i egen faktaboks.

Hva vet vi om familiegjenforening blant flyktninger?

Det finnes lite forskning når det gjelder familiearbeid med flyktninger generelt, og enda mindre når det gjelder studier av gjenforening i eksil. Dette reflekteres i at familiegjenforening i liten grad løftes frem i sammenheng med de ulike stressbelastninger som flyktninger kan gjennomgå. Rousseau og medarbeidere (2001) som er blant de få som har forsket på gjenforening av flyktninger, hevder at de mange og ofte smertefulle prosessene som knytter seg til det å gjenforenes i eksil blir både oversett og glemt: «Armed conflict and war trauma are seen as the violence of others, whereas an examination of prolonged separations highlights Western administrative violence» (Rousseau, Mekki-Barrada & Moreau, s. 41). Med andre ord, vertslandene bidrar til å holde folk fra hverandre gjennom sine kompliserte og omfattende regler, samtidig som det er liten vilje til å se på avslag på søknad om av gjenforening som potensielle traumatiske hendelser for dem det gjelder. Rousseau og medarbeidere har blant annet sammenlignet traumatiserte flyktninger fra Latin-Amerika og Afrika som ble gjenforent i Canada. En viktig observasjon var at de som var blitt gjenforent viste betydelig mindre problemer i det daglige livet enn de som ikke hadde oppnådd gjenforening. De fant med andre ord at gjenforening og tilstedeværelse av familie hadde positiv innvirkning på flyktingenes daglige liv, men forskningen som ble gjennomført ga også holdepunkter for at familier som hadde opplevd å gjenforenes slet med usikkerhet og redsel, særlig i forbindelse med angst for å bli atskilt igjen og usikkerhet i forhold til fremtid. Mange familier som ble intervjuet på ulike tidspunkter etter gjenforening beskrev også omfattende utfordringer og forhandlinger knyttet til nye roller og oppgaver i familien og samfunnet (Rousseau, Rufagari, Begilishtya & Measham, 2004).

Sluzki har gjennom sine artikler både fra 1979, fra 1993 og sist i 2005, belyst de utfordringer som familier står overfor både etter at de har vært utsatt for menneskerettighetsbrudd og langvarig politisk undertrykking, og det som skjer i familier i forbindelse med migrasjon, der familier må gjenetablere seg i eksil (Sluzki 1979, 1993, 2005, Woodcock 1994). Slike forhold påvirker og endrer familien både innad og i forhold til verden utenfor.

Et familieterapi prosjekt gjennomført ved Psykososialt senter for flyktninger og Psykologisk Institutt, synliggjorde betydningen av tvungen atskillelse og utfordringene ved gjenforening (Reichelt & Sveaass 1994 a,b; Sveaass & Reichelt 2001 a,b; Sveaass & Reichelt 1995). Familiene som var blitt henvist hadde alle vært utsatt for alvorlige hendelser forut for flukten: I 40 % av familiene hadde en eller flere av medlemmene vært utsatt for overgrep i form av tortur, fengsling og konsentrasjonsleir. Nesten alle kunne beskrive erfaringer med livstruende hendelser, og halvparten fortalte om tap av nært familiemedlem i tilknytning til vold og krigshandlinger. En fjerdedel av familiene i prosjektet hadde erfart å bli gjenforent i eksil. Det som fremsto som den største utfordringen for familier som hadde vært lenge borte fra hverandre var nettopp det å finne sammen igjen som familie, og akseptere at det var skjedd endringer i tiden de hadde vært borte fra hverandre. Noen familier fortsatte å beskrive seg selv på samme måte som før de ble atskilt og brukte en del tid på å innse at familien var blitt veldig forskjellig nå. Nye måter å være sammen på, nye allianser og roller måtte enten aksepteres eller det måtte investeres mye energi for å endre dem.

En far som hadde vært borte i mange år måtte forholde seg til at barna var blitt sterkere knyttet til moren, valgte å gå til henne først, og så ikke foreldrene som den enheten han ønsket de skulle være. I en annen familie var ulik tilpasning til norsk kultur blitt et problem. Der var faren den som kom sist til Norge, og han hadde før familiejenforeningen fant sted vært lenge i fengsel. Han hadde gledet seg til å leve i den familien han så lenge hadde lengtet etter. Han hadde tatt for gitt at de fortsatt ville følge hjemlandets tradisjoner og skikker, slik de alltid hadde gjort. Men han fikk erfare, slik så mange har opplevd i forbindelse med familiejenforening, at familiemedlemmer som har bodd lenge Norge ofte endrer livsstil og blir mer tilpasset en norsk måte å leve på. Særlig vil barna ofte være aktivt engasjert i et sosialt liv med norske jevnaldrende, og delta i aktiviteter som kan oppleves ikke bare som fremmed, men som direkte truende for den nyankomne.

I andre familier hadde det utviklet seg problematiske tillitsforhold, det vil si usikkerhet med hensyn til hvordan de hadde levd mens de var fra hverandre, om de hadde gjort nok for å få familien samlet, om det var det som var ønsket eller om det bare var blitt slik. I en del familier hadde også ekstreme belastninger ført til store problemer. Forfølgelse, fengsling og tortur hadde bidratt til store psykiske problemer, vanskeligheter i forhold til andre mennesker generelt, inkludert familie, problemer med å gjennomføre alminnelige dagligdagse handlinger og for noen personers vedkommende, store søvnproblemer som preget livet i det store og hele. I noen familier var dette et 'ikke-tema', det skulle ikke snakkes om det

som hadde skjedd. Alle slike forhold medførte selvsagt vansker med å etablere seg igjen som familie i eksil (Sveaass & Reichelt 1997).

Som en oppfølging av ønsket om å utforske familiers erfaring med gjenforening, og særlig familier som opplevde at de hadde fått det til, gjennomførte vi i 2004 samtaler med i alt ni familier, gjennom et samarbeid med flyktningtjenesten i ulike kommuner. Et siktemål var blant annet å få vite noe om hva som skjedde mens familiemedlemmene var fra hverandre, om de visste om hverandre og hadde regelmessig kontakt, hva slags informasjon de hadde fått underveis og hva de hadde opplevd av hjelp og støtte i prosessen med å finne hverandre, opprettholde kontakt og å søke om gjenforening. Dette materialet er ikke bearbeidet, men vi viser til erfaringer fra det senere i artikkelen.

Utfordringer for familier som gjenforenes i eksil

På grunnlag av det vi i dag vet om familier som gjenforenes vil vi i det følgende beskrive noen av de viktigste utfordringene som gjenforente familier står overfor.

Venteperioden – et klima med grobunn for usikkerhet og mistillit

De fleste er usikre på om, når og hvor de skulle treffes igjen, og om hvorvidt det vil være mulig å gjenoppta det familielivet de engang levde. Mange familiemedlemmer som allerede er i eksil har beskrevet vanskeligheter med å skjønne systemene de er omgitt av. De synes de har fått lite informasjon, at ventetiden har blitt lang og at de har vært mye overlatt til seg selv i prosessen. Ofte beskrives konflikter og stress som belastninger i forholdet mellom familiemedlemmene. I denne prosessen er det derfor viktig å kunne ha et sted å henvende seg, og få informasjon om forløpet i saksgangen og hva som må til før endelig vedtak kan skje. Akkurat dette er det lite bevissthet om, også blant norske hjelpere, og det er noe av bakgrunnen for de forslagene som reises i denne artikkelen.

Familiemedlemmer som venter på å få reise ut kan ha tanker om at de er glemt, ikke så viktige, at de andre klarer seg bra og treffer nye mennesker som tar deres plass. Det er ikke uvanlig at de(n)som er utenfor Norge opplever at eksilfamilien ikke gjør tilstrekkelig for å holde kontakten, og heller ikke gjør alt de kan for å sørge for at gjenforening kan finne sted. Det kan være vanskelig å forstå at familiemedlemmer som er bosatt i Norge ikke kan ha innvirkning på denne prosessen, noe som kan føre til skuffelse og i verste fall følelse av svik. I ettertid beskriver de ofte vansker med å få informasjon om prosessen fra Norges representanter i det landet de befant seg i. Det gjelder ambassader og konsulater som i

praksis arbeider med saken og som forventes å kunne formidle nødvendig informasjon om utviklingen.

Store forventninger

Store forventninger er en naturlig del av bildet. Mange har gått i årevis med store forventninger til det å møtes igjen. De kan ha tenkt på gjensynet i uker, måneder og år, og dette kan ha fremstått som noe nesten ubegripelig bra. For en del familier vil det imidlertid etter de første «hvetebrødsdagene» kunne dukke opp vanskeligheter blant annet knyttet til den underliggende mistilliten som er beskrevet overfor. Nettopp dette er en viktig grunn til å komme inn med forebyggende tiltak så raskt som mulig.

Kulturelle forskjeller og rollefordeling

Vanskeligheter kan oppstå i tilknytning til hvordan den som har vært sammen med barna har forvaltet denne oppgaven, og videre hvordan den som gjenforenes med familien skal gjenetablere seg i rollen som mor eller far til barna etter lang tids fravær. Arbeid med å gjenetablere foreldrerollen et nytt sted vil alltid være utfordrende, og i særdeleshet der familier har vært borte fra hverandre og ikke erfart akkulturasjons-prosessen sammen.

Rollene i ekteskapet vil også kunne bli satt på en prøve. Familier som gjenforenes har nødvendigvis ulik tilpasning til det norske samfunnet. For mange vil det kunne skape konflikter hvis den som har bodd i lengst i Norge har tilpasset seg lokale kjønnsroller. I familier der kvinnen har vært alene med barn i mange år, kanskje arbeidet og funnet seg til rette, vil det kunne skape vanskeligheter hvis mannen forventer at familien skal fortsette å leve etter mer tradisjonelle former, osv. Det gjelder også barn som har integrert seg i det norske miljøet på en måte som de(n) som kommer vanskelig kan tolerere.

Traumer og overgrepserfaringer

Familier som gjenforenes i eksil har i lange perioder vært borte fra hverandre, og i mange tilfeller kan en eller flere i familien kan ha vært utsatt for grove overgrep og andre forhold som de vil være sterkt preget av i ettertid. En av grunnene til at familier har kommet bort fra hverandre kan nettopp være at en av dem er blitt arrestert og kanskje har måttet tilbringe måneder og år i fangenskap, utsatt for tortur og truende avhør. Mange har også måttet se eller høre på overgrep mot andre. Andre kan ha vært utsatt for sterke belastninger i forbindelse med krigshandlinger, enten som soldat eller som offer for væpnet konflikt. Det er heller ikke uvanlig at mennesker utsettes for grove overgrep i forbindelse med flukt. Kvinner og

barn kan ha vært utsatt for voldtekter eller andre umenneskelige erfaringer. Slike erfaringer setter dype spor, og personen kan i ettertid slite med sterke psykiske og fysiske reaksjoner. Både skam, opplevelse av ikke å ha kunnet beskytte hverandre og sterk følelse av ydmykelse og uverdighet vil kunne skape vanskeligheter i relasjonen. Det kan være vanskelig å snakke om disse erfaringene og opplevelsene, og det utvikles lett «familiehemmeligheter». Dette er noe som hele tiden må tas i betraktning i arbeidet med familier som har vært atskilt og som så gjenforenes.

Tiltak for familier som gjenforenes i eksil

Mennesker med bakgrunn som flyktninger eller asylsøkere bosatt i Norge har rett til samme ytelser som den øvrige befolkningen (Brekke, Sveaass & Vevstad 2010). Det er først og fremst kommunens førstelinje tjeneste som bidrar med den viktigste støtten den første tiden etter ankomst i en kommune. Helsetjenesten, introduksjonsordningen (opplæring og yrkesveiledning til nybosatte flyktninger/personer med opphold), skolekontor, boligkontor og flyktningkontor er instanser som de aller fleste vil møte og ha som viktige støttespillere i en etableringsfase. I mange kommuner tas det initiativ til et bredt kommunalt samarbeid når det gjelder mottak av flyktninger, der også barn og ungdomskonsulent og andre relevante instanser deltar. Vanligvis står disse tjenestene sentralt når det gjelder familiegjenforening og støttetiltak i forbindelse med denne. En nylig revidert veileder for helsetjenester for flyktninger, asylsøkere og familiegjenforente beskriver flyktningenes rettigheter, og fungerer som et godt og praktisk oversiktsdokument når det gjelder hva som skal kunne forventes med hensyn til helsetjenester og andre ytelser (Sosial- og helsedirektoratet, 2010).

Når familier gjenforenes i Norge vil det derfor alltid være noen som arbeider konkret med de ulike behovene, først og fremst bolig, skole og helse. De fleste av de ni gjenforente familier vi oppsøkte uttrykte tilfredshet med den praktiske hjelpen de fikk. Dette var imidlertid familier som ble oppsøkt fordi de klarte seg bra. Derimot har både andre familier og ansatte som er engasjert i arbeid med flyktninger og gjenforening beskrevet de mange utfordringene, og de store problemene som ofte oppstår i prosessen, og at det finnes for lite bistand til å håndtere både venting og selve gjenforeningen fra et familie perspektiv. Familier som hadde opplevd noe mer aktiv oppfølging uttrykte at det var nyttig at det var en person i systemet de kunne snakke åpent med og som visste noe om hva som var skjedd. Flere i systemet, både av brukere og hjelpere, har gitt uttrykk for viktigheten av at familier som blir gjenforent får tilbud om en fast person som aktivt kan bistå også i det psykososiale arbeidet rundt tilpasning og gjenforening.

Det dreier seg altså om en krevende reetablerings- og tilpasningsprosess, og i for mange tilfeller har det vist seg at den har vært for vanskelig til at familiene har klart det alene. Det er med dette utgangspunkt at det synes ønskelig å utvikle et kortvarig program med forebyggende målsetting, som kan tilbys familier i tilknytning til gjenforening i eksil.

Familieterapeuters faglige forutsetninger

Familieterapeuter har spesielle kunnskaper og erfaringer med systemer, både i forhold til familien som system og familien som del av et større system. Denne kunnskapen er helt sentral i flyktningfeltet. Vi vil kort peke på noen av disse særlige faglige forutsetningene og arbeidsmåtene som gjør familieterapeuter spesielt kvalifisert til å arbeide med nettopp denne problematikken. Spesielt vil vi fremheve at det finnes store likhetspunkter mellom gjenforeningsfamilier og kriser som måtte oppstå i norske familier. Dette er fordi vi tror at angsten og hjelpeløsheten i møte med «det fremmede» kan være en av grunnene til at så få familieterapeuter har engasjert seg i arbeid med gjenforeningsfamilier.

Kunnskap om utvidete systemer

Innenfor systemisk tenkning har en lenge vært opptatt av det utvidete systemet av hjelpere og andre i lokalsamfunnet som mange familier blir en del av og som kan bidra til å opprettholde og forsterke familiens vansker. De fleste gjenforeningsfamilier blir fort del av et større hjelpesystem. For å kunne etablere seg et nytt sted vil behovene være mange og mangeartede, noe som ofte betyr kontakt med en lang rekke hjelpere. Dette kan forløpe greit og udramatisk, men det er også mange eksempler på at slike hjelpenettverk byr på spesielle utfordringer. Hjelpere kan for eksempel oppfatte familiens vansker forskjellig, de kan alliere seg med ulike deler av familiesystemet eller motarbeide hverandre uten at dette er hensikten. Det er naturlig for familieterapeuter å være oppmerksom på slike konstellasjoner, og det finnes familieterapeutiske grep for å løse opp i de uhensiktsmessige relasjonene som kan utvikles.

Kunnskap om familie og familiekommunikasjon

Gjennom flere tiårs metodeutvikling har familieterapeuter kommet langt både når det gjelder forståelse av og måter å møte familiers vansker på. I forhold til gjenforeningsfamilier vil vi vektlegge følgende punkter.

- Arbeid med ulike målsetninger

Gjenforeningsfamilier har ofte ulike forestillinger om hva som kan hjelpe dem

videre. Mor kan for eksempel ønske at far tilpasser seg de nye normene som familien har utviklet i løpet av tiden i Norge, mens far kan ønske at familien ble «den gamle» igjen. Og i andre familier vil mannen være den som beveger seg raskt ut i arbeidslivet og finner seg til rette i det nye samfunnet mens kvinnen kan bli stående utenfor enten på grunn av tradisjonelle begrensninger for hennes aktivitet, eller fordi hun velger en mer isolert posisjon. Barna kan være splittet mellom foreldrene. Familierapeuter har høy grad av kompetanse i å utvikle mål som alle parter kan tenke seg å samarbeide for å nå.

- Arbeid med reetablering av foreldresamarbeidet

Det er ikke lett å samarbeide som foreldre når for eksempel den ene har hatt hovedansvaret i flere år, og den andre føler seg tilsidesatt. Dette kan tilsvare vanlige livsløpskriser som en uheldig rolleforskyvning etter hvert som barna vokser til, eller nye roller etter samlivsbrudd og evt. ny partner, som familierapeuter er velkjent med. En forutsetning for å gjøre godt arbeid med gjenforeningsfamilier på dette punktet er en sensitivitet for kulturelle normer som implisitt kan deles av foreldrene selv om de opptrer polarisert. En slik norm kan være at kvinnen har større respekt for mannens rolle i familien enn hun uttrykker i en tilspisset situasjon. En omhyggelig utforskning av familiens tanker om hva som oppleves som riktig og naturlig for dem vil være en måte å få bedre innsikt i slike normer.

- Arbeid med konflikter og konfliktløsning

Dette er en sentral del av familierapeuters arbeidsområde, og heller ikke her er gjenforeningsfamiliers konflikter vesensforskjellige fra norske familiers. Utslagene kan være større, som når far løfter opp datteren, holder henne ut av vinduet og truer med å slippe henne ned hvis mor ikke blir litt strengere i oppdragelsen. Men familierapeuter er vant til dramatiske situasjoner.

- Arbeid med å åpne opp samtaler

En av utfordringene i forbindelse med gjenforening er spørsmålet om hvordan familien skal forholde seg til det en kan kalle «tause temaer», som vanskelige ting som har skjedd i ventetiden og som svært mange vegrer seg mot å ta opp. Et godt eksempel på det er traumeerfaringer. Skal de velge taushet om dette eller skal det snakkes om? Familierapeuter er trent i å forholde seg til det som vanligvis kalles familiehemmigheter, og bidra til å løse opp i slike fastlåste knuter.

Fokus på ressurser og muligheter

Et av de viktigste kjennetegn ved familierapi er et ressursorientert fokus. Dette er spesielt viktig i arbeid med familier som i mange tilfeller kan ha mistet motet og troen på en fremtid. De voksne kan føle seg ødelagt av vonde opplevelser, eller

de vet ikke hvordan de kan bruke de kunnskapene og ferdighetene de har lært i hjemlandet. Som en ressursrik iraner sa: «Her er jeg under null». Mange foreldre forteller at de har gitt opp sine egne liv. Det de nå må satse på er at barna skal få en fremtid. Her kan det være viktig med en nitid utforskning av hva som finnes av ressurser og muligheter, ikke minst hos foreldre og i deres parforhold.

En narrativ tilnærming

Moderne familierapi kjennetegnes også ved en narrativ tilnærming. En slik tilnærming innebærer bevissthet om betydningen av å ha en historie om seg selv og familien det går an å leve med. I gjenforeningsfamilier er den felles historien brutt, og mange har elementer i sin historie som det er vanskelig å leve med. Å finne frem til gode nok historier er en stor utfordring for familierapeuter, og her må igjen betydningen av å lete seg frem til ressurser understrekes. De mange forskjellige historiene er en spesiell utfordring. Familierapeuter har i alle år vært vant til å forholde seg til veldig ulike versjoner av samme historie i en og samme familie, og det å kunne jobbe ut fra en forståelse for mangfoldighet og av og til også paradokser, motsetninger og manglende samsvar, er noe de kan håndtere og gi rom.

Familierådgiving i eksil – også et pedagogisk element

Familierapeuter er opptatt av situasjonen i dag, og har i større og mindre grad pedagogiske innslag i terapien. Vi vil gjerne understreke betydningen av dette i arbeidet med gjenforeningsfamilier. Det å bo i Norge kan bety mye forskjellig for den enkelte i familien og det er viktig at det også snakkes om og tydeliggjøres.

Tilnærmingsmåter som kan være nyttige for nylig gjenforente familier

Når familier gjenforenes i Norge får de som nevnt mye støtte til å få det praktiske livet på plass. I mindre grad legges det vekt på de psykososiale utfordringene, først og fremst det å håndtere den krisen som en gjenforening kan sies å være – nemlig en situasjon som kan bli veldig god eller utrolig problematisk. Det å tilby alle nylig gjenforente to til tre samtaler, og deretter muligheter til å ta kontakt for nye felles samtaler etter to til tre måneder, kan være en begynnelse. Det kan være viktig å understreke at det dreier seg om et frivillig tilbud med siktemål å snakke om den nye situasjonen i familien, og alt den kan innebære av gleder, muligheter og utfordringer. Og kanskje kan man også vise til erfaringer som gjenforente familier har, og at de ideene de måtte ha i tilknytning til selve prosessen også kan

være viktige bidrag til måten man gjør dette på i det norske samfunnet. I det følgende vil vi beskrive noen temaer og innspill som kan være nyttige i en samtale som tar sikte på å avhjelpe mulige stress skapende forhold og samtidig tydeliggjøre den viktige begivenheten.

Markering av gjenforening

Det å skape en god ramme rundt gjenforeningen er noe som kan gjøres enkelt, men allikevel virksomt. Familien vil når de kommer ha vært sammen en kort periode, men det er helt uvisst om noen andre enn de selv har markert denne begivenheten. Det å si noen ord om dette, kanskje servere noe helt enkelt som brus og småkaker, kan tydeliggjøre gjenforeningen. Det kan gjøres ved at de står sammen, holder hender eller bare at det snakkes om at de nå er samlet og at en lang og kanskje vanskelig periode med venting er over og at en ny dag begynner. Familietereauten vil dermed tilby seg som en som ønsker å høre på dem og snakke med dem om denne overgangen, og kanskje være til noe støtte.

Aktiviteter

Felles handlinger og oppgaver i timene kan gjennomføres for å gjøre det litt mer levende og engasjerende for barna, men også for voksne. Det å ta i bruk tegning på ark eller tavle kan være måter familien kan fortelle hverandre og terapeuten om hvem de er og hva som har skjedd. For eksempel kan en bruke en metode som kalles «Livets elv», der familiene samles rundt et stort papir. Historien fortelles og beskrives ettersom elven tegnes som en bevegelse fra punkt til punkt, og det er mulig å innarbeide noe om *atskillelsen*, *hva* skjedde, om *tiden som atskilt*, og tanker om *fremtiden*. Andre former for illustrering og konkretisering kan være å bruke familiefigurer, sandkasse-materiell, klippe ut bilder i blader, bruke egne fotos osv. *Tegne genogram* kan gi en oversikt og gi grunnlag for å minnes og snakke om hele familien slik den engang var, og om familien slik den oppleves i dag. Slike aktiviteter kan bidra til at familien får snakket sammen om det som har skjedd på en ny måte, og at de sammen kan utvikle en felles historie og forståelse av det som har skjedd. Kanskje kan også slike aktiviteter være nyttige og konkrete referanse punkter til senere samtaler i familien.

Fokus på styrke og samhold

Det kan være viktig i slike forebyggende samtaler, som nettopp har styrke og egen mestring som mål, å ha fokus på familiens ressurser og muligheter, hente frem gode problemløsningsstrategier i det de forteller og fokusere de mer ikke-problemfylte delene av det de forteller – igjen med anerkjennelse av det som har vært

vanskelig og som familien kan komme til å ønske å arbeide med etter hvert. Det å løfte frem det de har gjort for å finne hverandre, holde kontakten med hverandre og beskytte hverandre, kan være viktige tema. Belyse strevet, det vil si, det de har utsatt seg selv for å komme sammen igjen og viljen til samhold, kan være nyttig, selv om de kan ha opplevd denne prosessen på veldig ulikt vis under veis. Det å snakke om bølgedaler og tvil som naturlige elementer i en slik spenningsfylt prosess kan kanskje bidra til å redusere usikkerhet og tvil, og få frem styrke og ønske om samhold. Videre kan også dette knyttes til fremtidige utfordringer i det å ta fatt igjen sammen etter lang tids atskillelse.

Akkulturasjon

Det å skulle finne seg tilrette i et nytt land med alt det dette innebærer av nye utfordringer, belastninger og nyorientering er en sammensatt oppgave. Både det enkelte familiemedlem og familien vil måtte finne måter å mestre dette på. Det å snakke om erfaringene i tilknytning til migrasjonsprosessen kan være verdifullt. Viktig kan det også være å vise til akkulturasjonsbegrepets opprinnelige mening, nemlig den prosessen som består både i at de nyankomne tilpasser seg, men også at vertslandet utvikler seg og tar inn i seg noe av det nye slik at det blir en gjensidig tilpasning. Hvordan dette oppleves, observasjoner og episoder, kan være humoristisk, men også problematisk, og svært ofte nyttig som samtale tema i en familie som har gjennomgått ikke bare forflytning og nye rammer, men også blir gjenforent etter lang tids fravær.

Kunnskap om systemene

Særlig viktig kan en orientering om hjelp-muligheter i Norge være. Hvem kan man henvende seg til, hva kan det forventes hjelp med, hvordan fungerer de ulike instansene. Den herboende familie kan ha hatt hjelp av mange, og det kan ha utviklet seg omfattende hjelpernettsverk, noe som kan være vanskelig for de/n nyankomne å forstå eller forholde seg til. Det å vite at det finnes kontaktpersoner som kan oppsøkes, kan skape en trygghet og en forutsigbarhet mange kan ha god nytte av. Det å skulle forholde seg til mange, ofte uten tilstrekkelig oversikt over hva de ulike instansene representerer, kan være en unødvendig belastning i en periode som ellers ikke mangler utfordringer. Den andre siden av dette er at det er noen i systemet som kjenner og ser familien bedre enn de andre. Dette kan også bidra til at familiens muligheter og styrke, og deres planer og prosjekter for livet i Norge, kan bli virkeliggjort.

Utfordringer for familievern

I veilederen om helsetjenester for flyktninger er det ingen referanse til familievern som ressurs i dette arbeidet (Sosial-og helsedirektoratet 2010). Vår oppfatning er at familievern er en potensielt meget verdifull institusjon i arbeidet med flyktninger som gjenforenes i eksil. Det er et lavterskeltilbud, og befinner seg organisatorisk utenfor psykisk helsevern eller andre instanser som flyktninger kan oppleve som mulig stigmatiserende. Familierådgivningskontorene har mer tid til disposisjon for terapeutiske tiltak og er bedre langt bedre bemannet med erfarne familierapeuter enn aktuelle kommunale instanser. Allikevel ser det ikke ut til at familiekontorene i særlig grad har tatt tak i denne oppgaven.

Regnbueprosjektet, eller «Forebyggende familiearbeid med minoritetsfamilier» ble iverksatt som et pilot prosjekt etter ide av og under ledelse av Atnaf Berhanu Kebreab i 2003. Prosjektet hadde som siktemål å øke interessen for arbeid med flyktninger og innvandrere blant norske familiekontorer, samt øke kunnskapen om dette tilbudet blant innvandrerne selv. Følgende målsetting ble formulert: «Å skape en annerledes møteplass tuftet på verdier som integrering, mangfold og likeverdighet. Å forebygge uønskede og vanskelige konflikter i minoritets familier. Ansatte i familievern skal kunne øke sin kunnskap, forståelse og kompetanse i møte med familier med annen kulturbakgrunn enn den norske» (Danielsen & Engebrigtsen 2007). Som ledd i dette arbeidet deltok ressurspersoner fra minoritetsmiljøer i gruppeleder kurs i forebyggende familiearbeid, og til sammen ledet disse familiekurs for ca 560 foreldre. Samtidig ble norske familierapeuter rekruttert inn i dette samarbeidet og bidro sammen med representanter fra minoritetsmiljøene til foreldre kurs og veiledningssamarbeid. Skriftlig materiale ble utviklet som nettopp hadde som mål å få frem samtaler og refleksjoner knyttet til dette med overgang og etablering i nytt samfunn, og å styrke kunnskapen både om norske og minoritetsgruppenes verdier og syn, både hos minoritetsforeldre og hos norske familierapeuter. Prosjektet som gikk over flere år ble oppsummert som vellykket, og som et vesentlig bidrag til å gjøre familievern kjent for innvandrere og familierapeuter som var orientert mot forebyggende arbeid i innvandrers grupper (se Danielsen & Engebrigtsens evalueringsrapport fra 2007).

En kartlegging av familiekontorers befatning og engasjement i arbeid med flyktningfamilier viste at av de 36 som svarte (av 65 spurt), var det 11 kontorer som rapporterte erfaring fra arbeid med familier med flyktningbakgrunn, men i all hovedsak i forbindelse med megling. Fem kontorer hadde arbeidet med familier som var blitt gjenforent i Norge. Ett kontor hadde hatt mer omfattende kontakt

med flyktningfamilier, også i tilknytning til familiegjenforening (mellom 5 – 10 familier) i løpet av de siste to år (Sveaass & Reichelt 2009). Det er med andre ord god grunn til å spørre seg om hvorfor det stadig er så begrenset erfaring og befatning med denne gruppen familier.

Avslutning

Det å utvikle frivillige, forebyggende familiesamtaler med gjenforente familier med siktemål å styrke familiens egne forutsetninger til å håndtere situasjonen er en viktig oppgave. Gjennom regelmessig kontakt med familier i en kritisk periode, kort etter at familier er gjenforent et nytt og fremmet sted, kan en bidra til å bedre familiens kommunikasjon, etablere en delt forståelse av avstand og fravær, legge forholdene til rette for å utvikle en familiehistorie de alle kan leve med, og vise til hva som kan være vanlige og forventede snublesteiner i prosessen. Dette kan være vanskelige og store oppgaver. Ved å tilby familier som kommer, uavhengig av om de har definerte problemer eller ikke, en type velkomst samtaler som kan bidra til å hjelpe dem over en vanskelig kneik, kan vi som familieterapeuter bidra til ikke bare å støtte familien, men i samarbeid å utvikle kunnskap om familier og deres erfaringer og videre i fellesskap utvikle forebyggende strategier for nyankomne. Det kan være tilbud om å møtes både samlet og atskilt, tidlig i prosessen og så etter en viss tid. På denne måten kan familiene oppleve at deres situasjon og særlige utfordringer blir anerkjent og sett. Hjelperen kan videre understreke ressurser og problemløsning som de har vist for overhodet å komme dit de er i dag. En slik overgangsfase kan normaliseres og dermed redusere noe av spenningen og usikkerheten som familier ofte sliter med. Samtidig etableres en kontakt med personer i systemet. Dette kan være med å senke terskelen for å spørre om informasjon, råd og støtte når det senere blir nødvendig. Og gjennom et slikt systematisk arbeid kan en som hjelper utvikle og tilby forebyggende hjelp i en situasjon en vet av erfaring byr på store utfordringer. En må ikke vente til problemene topper seg og konflikt og eventuelt megling blir inngangsporten til familievernet.

Vi vil takke for godt og inspirerende samarbeid med Flyktningkontoret i Bærum kommune, Flyktningteamet ved RVTS-Midt, Trondheim og Regnbueprosjektet.

Sentrale internasjonale bestemmelser vedrørende familiegjenforening

FNs konvensjon for barns rettigheter (1989): Barns rett til å kjenne og være sammen med sine foreldre, ha foreldre som primære omsorgspersoner og retten til ikke å bli atskilt fra sine foreldre med mindre helt spesielle forhold gjør dette nødvendig, er klart uttalt i FNs barnekonvensjon, artikkel 7, 9 og 10.

FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR): Viser til prinsippene fra den Universelle Menneskerettighetsdeklarasjonen fra 1948 og FNs konvensjon for Sivile og Politiske Rettigheter fra 1966: «The family is the natural and fundamental group unit of society and is entitled to protection by society and the State.» (FNs konvensjonen for sivile og politiske rettigheter (ICCPR, 1966).

FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR): I sine retningslinjer vedrørende vurderinger av barns beste, UN High Commissioner for Refugees, *Best Interests Determination Children – Protection and Care Information Sheet*, fra 2008, står følgende: Family reunification should generally not be delayed by a BID. However, if there are reasonable grounds to believe that reunification is likely to expose the child to abuse or neglect, UNHCR must verify through a BID whether it is in the child's best interests. (<http://www.unhcr.org/refworld/docid/49103ece2.html> [accessed 8 February 2011]).

Genève konvensjonen av 1949: Retten til å vite om sine nærmeste og prinsippet om at mennesker skal få hjelp til å finne sin familie er nedfelt i de internasjonale humanitærlovene, det vil si, krigens lover (Geneve konvensjonen IV, artikkel 24 – 26). Røde Kors har siden etableringen hatt som en av sine viktige oppgaver å spore opp personer som er savnet eller kommet bort fra hverandre i tilknytning til krig og konflikt (oppsporingstjenesten).

Den internasjonale konvensjonen om beskyttelse for alle personer mot tvungen forsvinning: (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance). Denne konvensjonen fremmer retten til beskyttelse mot det å bli bortført, slik som ved kidnapping og annet, og understreker statlig ansvar når det gjelder oppsporing av personer som er savnet/bortført og etterforskning av de ansvarlige. Styrker familier i sine krav om bistand til å finne savnede, inkludert åpning og identifisering ved fellesgraver.

EUs familiegjenforeningsdirektiv: (EC Directive for Family Reunification). Norge er ikke formelt bundet av EUs direktiver verken når det gjelder mottak eller familiegjenforening, men tilstreber å følge prinsippene. I direktivet står følgende: «Measures concerning family reunification should be adopted in conformity with the obligations to protect the family and respect family life, as enshrined in many instruments of international law». Videre heter det «Family reunification is a necessary way of making family life possible. It helps to create socio-cultural stability facilitating the integration of third country nationals in the Member State, which also serves to promote economic and social cohesion, a fundamental Community objective stated in the Treaty» (Council Directive 2003/86/EC).

Litteratur

- Beiser, M. (1988). Influence of time, ethnicity, and attachment on depression in South Asian refugees. *American Journal of Psychiatry*, 145: 183–195.
- Beiser, M., Johnson, P.J. & Turner, R.J. (1993). Unemployment, underemployment and depressive affect among Southeast Asian refugees. *Psychological Medicine*, 23, 732–743.
- Bisson, J. (2007). Post-traumatic stress disorder. Clinical review. *British Medical Journal*, 334 :789 doi: 10.1136/bmj.39162.538553.80
- Brekke, J.P., Sveaass, N. & Vevstad, V. (2010). *Sårbare asylsøkere i Norge og EU. Identifisering, organisering og håndtering*. Institutt for Samfunnsforskning. Rapport ISF.
- Danielsen, K. og Engebriksen, A. (2007). Regnbue prosjektet – en evaluering. Forebyggende arbeid med minoritetsfamilier. *NOVA, skriftserie 5/07*.
- European Council Directive (2003). COUNCIL DIRECTIVE 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification.
- Genève konvensjonen (1949). Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949, art. 24–26.
- Gorst-Unsworth, C. & Goldenberg, E. (1998). Psychological sequelae of torture and organised violence suffered by refugees from Iraq. *British Journal of Psychiatry*, 172, 90–94.
- Hauff, E. & Vaglum, P. (1997). Establishing social contacts in exile: A prospective community cohort study of Vietnamese refugees in Norway. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 31, 408–415.
- Lie, B., Sveaass, N. & Eilertsen, D.E. (2004). Family, activity and posttraumatic reactions in exile. *Community, Work & Family*, 7, 327–351.
- Krupinski, J. & Burrows, G. (Eds.). (1986). *The price of freedom: Young Indochinese refugees in Australia, Rushcutters Bay* (N.S.W. Australia): Pergamon Press.
- McFarlane, A. & van der Kolk, B. (1996). Trauma and its challenge to society. In B.A. van der Kolk, A. McFarlane & L. Weisæth (Eds.), *Traumatic Stress. The Effects of overwhelming Experience on Mind, Body, and Society* (pp. 24–46). New York: Guilford Press
- Reichelt, S. & Sveaass, N. (1994 a). Når «glimrende» spørsmål gir uforståelige svar. En utforskning av to familierapeuters møte med flyktningfamilier i et sosialkonstruksjonistisk perspektiv. Del I. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 31, 609–619.
- Reichelt, S. & Sveaass, N. (1994 b). Therapy with refugee families: What is a «good» conversation? *Family Process*, 33, 247–263.
- Reichelt, S. & Sveaass, N. (1994 c). Creating meaningful conversations with families in exile. *Journal of Refugee Studies*, 7, 124–143.
- Rosenck, R. & Thomson, J. (1987). «Detoxification» of Vietnam War trauma: A combined family-individual approach. *Family Process*, 25, 559–570.

- Rousseau, C., Rufagari, M.-C., Bagilishya, D., & Measham, T. (2004). Remaking family life: strategies for re-establishing continuity among Congolese refugees during the family reunification process. *Social Science & Medicine*, 59, 1095–1108.
- Rousseau, C., Mekki-Barrada, A. & Moreau, S. (2001). Trauma and Extended Separation from Family among Latin American and African Refugees in Montreal. *Psychiatry*, 64(1), 40–59.
- Saltzman, W., Lester, P., Beardslee, W. & Pynoos, R. (2008). Focus Project for Military Families. Families overcoming under Stress. UCLA Child and Family Trauma Psychiatry. Los Angeles. www.focusproject.org. Lesedato 10.06.09.
- Sarason, I.G., Sarason, B.R. & Pierce, G.R. (1995). Stress and social support. In S.E. Hobfoll & M.W. de Vries (Eds.), *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention* (pp. 179–198). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Schwarzer, R., Jerusalem, M. & Hahn, A. (1994). Unemployment, social support and health complaints: A longitudinal study of stress in East German refugees. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 4, 31–45.
- Solomon, Z. & Waysman, M. (1992). From front line to home front: A study of secondary traumatization. *Family Process*, 31, 289–302.
- Sluzki, C.E. (2005). Deception and fear in politically oppressive contexts: Its trickle-down effects on families. *Review of Policy Research*, 22(5), 625 – 635.
- Sluzki, C.E. (1993). Toward a model of family and political victimization: Implications for treatment and recovery. *Psychiatry*, 56, 178–187
- Sluzki, C.E. (1979). Migration and family conflict. *Family Process*, 8, 379–390.
- Sosial- og helsedirektoratet (2010). Helsetjenestetilbudet til asylsøkere, flyktninger og familiegjenforente (IS-1022). http://www.helsedirektoratet.no/publikasjoner/veiledere/helsetjenestetilbudet_til_asylsøkere_flyktninger_og_familiegjenforente_2757 Lesedato 1.9.2010.
- Sveaass, N. & Reichelt, S. (2009). Family-reunification in exile – a challenge for family therapists? Presentasjon på konferanse: *Coping & Resilience*, Cavtat 2009.
- Sveaass, N. & Reichelt, S. (2001a). Engaging refugee families in therapy: Exploring the benefits of including referring professionals in the first family interviews. *Family Process*, 40, 95–114.
- Sveaass, N. & Reichelt, S. (2001b). Refugee families in therapy: From referrals to therapeutic conversations. *Journal of Family Therapy*, 23, 119–135.
- Sveaass, N. & Reichelt, S. (1997). Når nye historier skrives. Terapeutiske erfaringer basert på en sosialklinisk tilnærming. I N. Sveaass & E. Hauff (Red.). *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid og terapi med flyktninger*. (s 149–170). Oslo: Ad Notam, Gylden-dal.
- Sveaass, N. & Reichelt, S. (1995). Historier om små skritt og gode sirkler. Familierapeutiske erfaringer med flyktningfamilier. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 32, 701–713.
- Utlendingsdirektoratet (2008). *UDIs Årsrapport 2008*. <http://www.udi.no/Oversiktsider/Boker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Arsrapporter/Arsrapport-2008/>. Lesedato 1.10.10.

- UN High Commissioner for Refugees, *UNHCR Guidelines on Determining the Best Interests of the Child*, 2008, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/48480c342.html> Lesedato 8.2.11.
- United Nations (2010). The International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, adopted by the *United Nations General Assembly* on 20 December 2006; entered into force on 23 December 2010
- Woodcock, J. (1994). Family therapy with refugees and political exiles. *Context*, 20, 37–41.